

ELS VALORS CÍVICS EN ELS TEXTOS ESCOLARS DELS ANYS TRENTA A L'ESTAT ESPANYOL: L'*ENCICLOPEDIA CÍCLICO-PEDAGÓGICA* I *EL LIBRO DE ESPAÑA*. UNA ANÀLISI COMPARATIVA (1939 I 1957).

Xavier Tornafoch Yuste
Universitat de Vic

Resum

La contraposició de dos models educatius a l'Estat espanyol durant els anys trenta, el republicà i el franquista, que tracten la qüestió dels valors cívics de manera ben diferenciada, es pot resseguir a partir de l'anàlisi comparativa de sengles manuals escolars que s'utilitzaren a l'època: *L'Enciclopedia cíclico-pedagógica* i *El libro de España*. L'un en el camp republicà, l'altre en el franquista, evidencien que els règims polítics necessiten generar consensos socials per legitimar-se, i que aquests s'inicien a l'escola i en els llibres de text que s'hi utilitzen, afavorint uns determinats valors cívics i obviant-ne d'altres.

Paraules clau: Valors, ciutadania, institució escolar, cohesió social, república, franquisme.

Resumen

La contraposición de dos modelos educativos en el Estado español durante los años treinta, el republicano y el franquista, que tratan la cuestión de los valores cívicos de manera diferente, se puede seguir a partir del análisis comparativo de sendos manuales escolares que se utilizaron en la época: la *Enciclopedia cíclico-pedagógica* y *El libro de España*. Uno en el campo republicano, el otro en el franquista, evidencian que los regímenes políticos necesitan generar consensos sociales para legitimarse, y que estos se inician en la escuela y en los libros de texto que se utilizan en ella, favoreciendo determinados valores cívicos y obviando otros.

Palabras clave: Valores, ciudadanía, institución escolar, cohesión social, república, franquismo.

Abstract

This article contrasts two models of education, related specifically to civic values, in Spain during the thirties, the Republican and Fascist. A comparative analysis of two textbooks used at the time – the “*Enciclopedia cívico-pedagógica*” and “*El libro de España*”, one Republican, the other Fascist – provide evidence that political regimes need to build social consensus to legitimize themselves. This starts at school through the use of textbooks that favor certain values and ignore others.

Key words: Values, citizenship, schools, social cohesion, republic, franquisme.

Només cal veure les polèmiques que s'han produït en els darrers anys al voltant de l'assignatura d'Educació per a la Ciutadania per fer-se una idea de la importància que ha tingut històricament la transmissió de valors explícits en l'àmbit escolar al nostre país.¹ De fet, aquesta voluntat d'inculcar unes determinades pautes de comportament social està en els orígens mateixos de la institució escolar. Els estats, els règims polítics i socials que els dominen en cada moment, volen generar consens per tal de cohesionar la societat. Ha estat també en els nostres temps que ha brotat amb força, com a concepte d'ús generalitzat, en els mitjans acadèmics primer i en els de comunicació després, la *cohesió social*. A la societat catalana, igual que a l'espanyola, enfrontada a una creixent diversitat (social, cultural i racial), ha començat a fer-se imprescindible un discurs *cohesionador* que havia de tenir el seu origen a l'escola i que es ramificava després per la resta d'institucions socials, inclosa la família. Aquest discurs oficial, que ha tingut contrapoders que s'hi han oposat aferrissadament (com ara l'Església) en nom de la «tradició» o del «sentit comú majoritari»,² buscava agrupar la major part de la societat, deixant de banda les peculiaritats de cadascú, al voltant d'un projecte comú sustentat en una sèrie de valors compartits sorgits de la Constitució espanyola i del marc de llibertats formals i d'obligacions cíviques que se'n deriven.

Tanmateix, la contraposició de models morals o cívics en l'àmbit escolar no és nou. Per la proximitat en el temps, i per la seva coexistència en un mateix estat i en un mateix moment de la història, és interessant contraposar els textos escolars del període de la Segona República (1931-1939) i del primer franquisme (1939-1957). Ambdós règims coexistiren durant els tres anys de la guerra civil (1936-1939), s'enfrontaren als camps de batalla i també, com veurem, a les aules. Predicaren *consensos* i *cohesions* que bevien de fonts diferents. Elaboraren, en un cas i en l'altre, textos escolars adreçats a nens i nenes de la mateixa edat que compartien ciutadania tot i que vivien en estats dife-

1. JAUREGUI, Fernando. *La decepción: crónica amarga y secreta de cuatro años de crispación*. Barcelona: Debate, 2007. FERNÁNDEZ LIRIA, Carlos; FERNÁNDEZ LIRIA, Pedro; ALEGRE ZAHONERO, Luis. *Educación para la ciudadanía: democracia, capitalismo y estado de derecho*. Madrid: Akal, 2007.

2. GRIMALDOS, Alfredo. *La Iglesia en España, 1977-2007*. Barcelona: Península, 2008, p. 219-244.

rents, l'un liberal i democràtic, l'altre autoritari i nacionalista. Ara bé, els valors cívics i morals que proposaven eren, en la majoria de qüestions, ben diferents. Contràriament al que passa avui en dia, aquella no era una societat dividida per l'origen geogràfic dels ciutadans, era una societat fragmentada per classes socials molt rígides i per pertinences nacionals i lingüístiques peninsulars ancestrals. En aquest context, i tot i que era un concepte que no s'utilitzava aleshores, els poders públics també necessitaven generar *cohesió social*.

El marc general del llibre de text al primer terç del segle xx

La Dictadura de Primo de Rivera (1923-1939) va establir la norma d'un únic llibre de text per a cada assignatura, amb la voluntat de combatre la llibertat de textos que era considerada per les autoritats del moment poc adequada per als graus primaris i mitjans, ja que, segons establien, la maduració intel·lectual dels alumnes no els permetia una comprensió autònoma dels temes.³ La voluntat unificadora de l'estat autoritari primoriverista, que també es proposava atendre altres problemàtiques com ara el preu excessiu dels manuals o la seva extensió desmesurada, es va arribar a materialitzar, no sense abundants dificultats.⁴ L'estat dictatorial no prenia en consideració, i així ho havien de transmetre els manuals escolars, ni la diversitat territorial ni la diversitat lingüística ni tampoc altra concepció moral o ètica que no tingués en compte l'Església. Tanmateix, el general Primo de Rivera, i amb ell la monarquia espanyola encarnada per Alfons XIII, va deixar el poder a començaments de 1930. Els anhels de la ciutadania espanyola es materialitzaren ben aviat en un nou règim republicà que situà, des dels inicis, la qüestió educativa a l'eix del discurs polític.

Les autoritats republicanes treballarien en dues direccions. En primer lloc, el nou estat republicà havia d'eradicar la «perpètua ignorància», i en segon terme calia consolidar els nous valors republicans

3. PUELLES BENÍTEZ, Manuel de. «Política escolar del libro de texto en la España contemporánea». *Avances en Supervisión Educativa*, juny 2007, número 6. Obtingut el 3 d'abril de 2012 a http://adide.org/revista/index.php?option=com_content&task=view&id=198&Itemid=47

4. *Ídem*.

(tolerància, diversitat lingüística i cultural, laïcisme, racionalisme). En aquest context, el paper del llibre de text havia d'esdevenir molt important. No servien els vells manuals i calia promoure una nova literatura escolar que tingués en compte primerament les qüestions pedagògiques, que tradicionalment s'havien negligit, i que inclogués, també, la transmissió dels valors cívics i morals que havien de guiar el comportament dels ciutadans del nou estat republicà. A fi i efecte d'aconseguir aquests objectius, es van posar en marxa una sèrie d'actuacions que incloïen normatives específiques per a l'edició dels manuals i canvis organitzatius en l'estructura escolar.⁵ La primera decisió del govern radical-socialista fou abandonar la política del llibre únic impulsada per la dictadura primoriverista i la seva substitució per les recomanacions d'obres per part del Consejo de Instrucción Pública, que serien incloses en la llista de textos recomanables atenent a la seva qualitat científica i pedagògica i també a la seva qualitat editorial, ja que el ministeri considerava que molts dels llibres que circulaven en l'àmbit escolar en aquells temps eren de molt mala qualitat. La forma de proveir llibres escolars no va canviar inicialment amb l'arribada al poder de les forces de dreta, el 1933, però les obres recomanades ja no eren les mateixes. Al 1935, una ordre ministerial determinava el llibre únic, igual com havia succeït durant la dictadura de Primo de Rivera. Finalment, amb l'arribada al poder del Front Popular (febrer del 1936) es derogaren les normes que imposaven el text únic escolar i es tornà a les recomanacions del Consejo de Instrucción Pública sobre la base de la qualitat pedagògica i científica de les obres. Els llibres inclosos en la llista del ministeri havien d'haver estat prèviament declarats d'utilitat pública. A Catalunya, des del moment que s'aprovà l'Estatut d'Autonomia (l'any 1932), la Generalitat actuà de forma similar amb el llibre de text escolar en català, oferint un ventall de lectures per a elegir.⁶

Amb el triomf dels rebels franquistes i la instauració d'un règim totalitari a l'Estat espanyol el 1939, que ja s'havia implantat *de facto*

5. VILLALAÍN GARCÍA, P. «El libro de texto en la Segunda República: una regulación entre el control y la libertad», *Contribuciones a las Ciencias Sociales*, febrer 2011. Obtingut el 2 d'abril de 2012 a <http://eumed.net/rev/cccss/11/>

6. Vegeu GONZÁLEZ-AGÀPITO, J; MARQUÉS I SUREDA, S. «El libro escolar en catalán», a ESCOLANO, A. [director] *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997, pàg. 549-577.

l'any 1936 a les zones de la península on triomfà l'aixecament armat del dia 18 de juliol, es tornà a les velles polítiques educatives que oferien un gran protagonisme a l'Església catòlica, perseguien els fets lingüístics i culturals diferencials i acabaven amb la moral laica i l'ètica racionalista que havia volgut fer avançar la Segona República. Els tres anys de guerra civil (1936-1939) que seguiren al cop d'estat del general Franco interferiren en els projectes escolars del règim republicà, que hagué de destinar prioritàriament els pocs recursos de què disposava a l'esforç de guerra. Malgrat les dificultats, en l'àmbit del llibre escolar es mantingueren els mateixos criteris, si bé les autoritats republicanes, a Madrid, i les autonòmiques, a Barcelona, insistien perquè la inspecció vigilés de prop les característiques dels llibres que els alumnes utilitzaven per als seus aprenentatges, descartant qualsevol text que no s'avingués als valors cívics de la República. En el camp franquista es retornà de seguida al text únic escolar i s'imposà un control estricte dels materials acadèmics. Així doncs, el 1937 es decretà d'ús obligatori a totes les escoles una obra anomenada *El libro de España*, un text que resumia els valors *patriòtics* de l'Espanya franquista.

L'Enciclopedia cíclico-pedagógica de Josep Dalmau

Aquest és un dels manuals que s'utilitzaren durant el període republicà, i que havien estat declarats d'utilitat pública per la Generalitat de Catalunya. L'edició pertanyia a Editores Dalmau Carles Pla, una editorial fundada a la ciutat de Girona pel prestigiós mestre Josep Dalmau Carles,⁷ antic director del Grup Escolar de Girona i molt popular en aquesta ciutat. Es tracta d'un text enciclopèdic escrit en castellà que pretén oferir a l'alumne un recorregut científicopedagògic per tots els coneixements bàsics. De la llengua a la història, passant per la geografia, les matemàtiques o la biologia. Al final del text s'hi inclouen tres apartats que volen incidir directament en la formació dels futurs ciutadans de la República: un sobre «Derecho», un l'altre sobre «Educación social» i l'últim sobre «Moral cívica». Tot i que el

7. ASSO COL·L., Salvador. *Biografía del Mestre Josep Dalmau Carles*. Girona: Papers on Demand, 2007.

text està amarat de racionalisme i cientisme, és en aquesta part final de l'*Enciclopedia cíclico-pedagógica* que s'evidencien les característiques més destacades de l'ètica republicana que es vol transmetre als infants. En el capítol dedicat al «Derecho», s'exposa la constitució jurídica de l'estat republicà pel que fa als drets i deures dels ciutadans, a l'organització del mateix estat, a les competències dels ajuntaments, a la justícia, a la hisenda pública, al poder legislatiu, al servei militar, a la legislació obrera i a les relacions exteriors. Finalment, hi ha una lliçó dedicada a «Deberes para con nosotros mismos». Aquí es fa referència al conreu de la intel·ligència, a no caure en vicis i a la dignitat del treball. El corol·lari d'aquesta lliçó ho diu ben clar: «*A qué norma debemos ajustar nuestros actos. Debemos ajustarlos a que tiendan siempre al bien*».

El capítol «Educación social» fa esment de totes les conductes considerades beneficioses per a la bona convivència ciutadana. Es parla de la urbanitat («*para mantener con nuestros semejantes amigables relaciones de armonía*»), de la higiene, dels estudis, dels deures morals, dels deures amb la família i amb la pàtria espanyola («*debemos amar a la Patria como a nuestra segunda madre; debemos trabajar por su engrandecimiento, y, si el caso llega, es deber nuestro sacrificar por ella nuestra tranquilidad, nuestros bienes e incluso nuestra vida*») i dels deures de cortesia amb els amics, a l'escola, a casa i a l'esfera pública. Bona part d'aquestes qüestions es tornen a tractar en el capítol «*Moral cívica*». Ja des del començament es deixa clar que discernir entre el bé i el mal no és una cosa que estigui relacionada només amb la religió, sinó que existeix una moral social neutra que indica als homes quin ha de ser el seu comportament amb la resta d'individus. Es parla dels drets i dels deures dels espanyols, dels fonaments del dret i de la moral, de les lleis i de la justícia i del valor del treball. Es repassen els deures ciutadans en l'àmbit social, individual i familiar. Fins i tot hi ha una lliçó dedicada al deure de preservar la natura. Finalment el text recorda que «*el ciudadano español tiene que acatar el Gobierno de la República: debe obedecer las leyes que ésta promulgue y debe contribuir a que reine el orden, el trabajo y la paz en nuestra Patria*».

Com hem vist en aquest text escolar de l'any 1938, les autoritats republicanes promovien textos escolars que estiguessin en la línia de

les grans transformacions que es proposaven, i que s'avinguessin a l'ideari educatiu del qual bevien (la Institución Libre de Enseñanza i els programes del socialisme espanyol): l'aplicació del principi de no confessionalitat, el desenvolupament del principi de respecte a la consciència dels estudiants i la consecució efectiva d'una didàctica que tingués com a eix vertebrador el seu treball. A aquests hi hauríem d'afegir la voluntat de fer ciutadans de la nova República que es pretenia moderna, racional i tolerant.⁸

El libro de España

Aquest llibre de text escolar, imposat pel règim franquista a partir del 1937, era un antic text que datava de l'any 1928 i que fou d'ús obligatori durant la dictadura de Primo de Rivera. El franquisme el va adaptar a les noves circumstàncies, posant l'accent, com era de preveure, en els esdeveniments «heroics» de la Guerra Civil, origen de la «legitimitat» del poder omnímode del general Franco. Es tracta d'un manual que es presenta a través de les aventures per Espanya de dos orfes, Gonzalo y Antonio. Els dos nens, expatriats en un país indeterminat, tornen a la península després de la guerra. Durant el seu itinerari, que els portarà pel País Basc, Aragó, Andalusia, Castella, Santander, Galícia, la costa valenciana i Catalunya, es va desgranant tota la cosmovisió franquista que vol transmetre's a les noves generacions. De fet, es tracta dels llocs comuns de l'Espanya més tradicional: la preponderància de la religió, els màrtirs cristians, els escriptors i pintors del Segle d'Or, la monumentalitat de l'Escorial, la importància de l'Exèrcit i de la tasca «civilitzadora» de l'Imperi espanyol. Una *España eterna* que es lliga constantment a la *Nueva España* sorgida de la contesa civil, sense passar pels anys de la República, que esdevenen un parèntesi dominat per l'anti-Espanya. Així doncs, al costat de les «*glorias patrias*» tradicionals, s'hi col·locaran els «*mártires de la cruzada*», en primer lloc el general Franco, seguit de José Antonio Primo de Rivera, fundador de la

8. GONZÁLEZ-AGAPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó; MAYORDOMO, Alejandro; SUREDA, Bernat. *Tradicció i renovació pedagògica, 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 443-444.

Falange Española, Onésimo Redondo –un dels fundadors de les Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (JONS)–, el general Moscardó, etc.

L'ideari pedagògic del text, contràriament al republicà, destaca com a valors de primer ordre el patriotisme abrandat i intolerant, l'obediència, la uniformitat territorial, el sacrifici i el sexisme. El franquisme es proposava integrar els espanyols en el conjunt unitari d'una única nació; per això s'imposà una pedagogia de la militància i de la voluntat, que tenia un objectiu principal: renacionalitzar i recristianitzar l'Estat.⁹ Les instruccions del Ministerio de Educación Nacional als mestres i inspectors, els textos que s'imposaven, així com els discursos polítics i pedagògics, anaven tots en la mateixa direcció. La cohesió que predicava el règim franquista s'havia d'imposar en un accelerat retorn al passat. En pocs anys, i des de la caiguda de Primo de Rivera, es va demanar a l'escola, i als textos que s'hi feien servir, que construís dos grans consensos socials (absolutament discordants i enfrontats), l'un per generar adhesions a la República espanyola, l'altre per generar adhesions al franquisme. En un escenari polític i social molt convuls, es contraposaren dos models educatius ben allunyats: d'una banda el que encarnava l'*Enciclopedia cíclico-pedagógica* (basat en el racionalisme, el cientisme i el respecte a les lleis), de l'altra el d'*El libro de España* (militant, autoritari, sexista i catòlic). Finalment, i com a conseqüència d'una victòria militar, s'imposà el segon. A partir d'aquí, comença la història de l'escola franquista.

9. MAYORDOMO Alejandro [coordinador]. *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*. València: Universitat de València, 1999, pàg. 42.